

Povijest Hrvata, knj. 1, *Srednji vijek* (ur. F. Šanjek), Školska knjiga, Zagreb, 2003., 526 str.

Povijest Hrvata, srednji vijek, prvi je svezak velike sinteze hrvatske povijesti objavljen 2003. godine u izdanju Školske knjige. Naime, nakon 1990. godine, napisano je više kraćih pregleda hrvatske povijesti, ali ovo je prva sustavna sinteza nakon 1945. godine. Za pisanje takva opširnog djela izdavač se obratio najistaknutijim hrvatskim povjesničarima, specijaliziranim za pojedine teme i razdoblja hrvatske povijesti. Oni su svojim priložima, utemeljenim na najnovijim istraživanjima, iznijeli novi pogled na hrvatsku prošlost. U knjizi su uz političku povijest pojednako zastupljene i teme iz gospodarske, društvene i crkvene povijesti, te znanosti, umjetnosti i kulture, kako bi se dala što jasnija slika o cjelokupnom društvenom životu hrvatskoga srednjovjekovlja. Pri izdavanju te knjige izdavač je kao primarni cilj imao obogatiti školstvo novim sadržajima, znanjima i pogledima koji će pomoći u kreiranju novih nastavnih programa povijesti, ali i učiniti povijest zanimljiviju učenicima i studentima. Budući da je knjiga namijenjena širem krugu čitatelja, iz nje je izostavljen znanstveni aparat. Popraćena je ilustracijama, kao i velikim brojem karata. U prvoj knjizi *Povijesti Hrvata* obrađeni su sadržaji od ilirskih i rimskih vremena do Mohačke bitke (1526.). Glavni urednik knjige je akademik Franjo Šanjek, a na njezinu pisanju sudjelovalo je, s različitim udjelom, 16 autora (VII).

Knjiga je podijeljena u četiri dijela: *Hrvati do dolaska na Jadran* (3.-46.), *Hrvatska u ranom srednjem vijeku* (49.-181.), *Hrvatska u razvijenom srednjem vijeku* (185.-318.), *Hrvatska u osvit modernog vremena* (321.-492.), unutar kojih se nalazi 21 poglavlje i velik broj podnaslova. Unutar svakog dijela kronološki se prati razvoj događaja na hrvatskim prostorima, prikazujući ponajprije političku situaciju, a zatim duhovno ozračje i položaj i ulogu Crkve u određenom vremenskom razdoblju. Nakon toga slijede poglavlja o društvenom razvoju i gospodarstvu, te kulturi, znanosti i umjetnosti.

Prvi dio knjige nosi naslov *Hrvati do dolaska na Jadran* (3.-46.). U prvim poglavljima, *Hrvati u križištu civilizacija* (3-4) i *Područje rimskog Ilirika uoči dolaska Hrvata* (5.-39.), čitatelj upoznaje domaće stanovništvo koje je u doba rimskog osvajanja obitavalo na hrvatskom povijesnom prostoru, a često ih se pojednostavljeno nazivalo Ilirima i Panoncima. Posebno se ističe da se pod tim zajedničkim nazivom krije velik broj starovjekovnih naroda i plemena koji su se međusobno bitno razlikovali "narodnosno, jezično i kulturno". Na temelju materijalnih ostataka i najstarijih pisanih izvora (Pseudo-Skilak i njegovo djelo *Peripl*) donose se osnovni podaci o Histrima, Liburnima, Delmatima, Ardijejcima, Japodima, Kolapjanima, Segestanima, keltskim Taursticima, keltskim Skordiscima, Breucima, Dezidijatima (6.-17.). Vrednuje se etnički i kulturni utjecaj Kelta na neke narode i plemena, a zatim i Grka, koji su preko davno zacrtanih trgovačkih putova dolazili na istočnu jadransku obalu i osnivali svoje kolonije. Na temelju primjera grčkih gradova-država na Visu (*Issa*) i Hvaru (*Pharos*) raščlanjuje se grčki utjecaj na pismo, graditeljstvo, zemljoradnju, pojavu i uporabu novca, razvitak društvenih slojeva i društvenog ustroja. Završni je dio posvećen osnutku i širenju rimskih provincija na hrvatskom povijesnom prostoru, životu u njima s naglaskom na pojavu kršćanstva, te pokušajima reforme Carstva i njegovu propadanju u kasnoj antici (17.-35.). U posljednjem poglavlju prvog dijela knjige *Ime, podrijetlo i jezik Hrvata (Etnogeneza hrvatskog naroda)* (39.-46.) interdisciplinarnim i komparativnim pristupom analizira se etnogeneza Hrvata pri čemu se pažnja poglavito usmjerila na probleme vezane za etimologiju imena *Hrvati*, te s njom povezano podrijetlo i jezik Hrvata (39.-46.).

U drugom dijelu knjige *Hrvatska u ranom srednjem vijeku* (49.-185.), na početku četvrtog poglavlja *Hrvati u ranom srednjem vijeku* (49.-72.), postavlja se pitanje tko su Protohrvati i kojeg su podrijetla.

Odakle su se i kada doselili u novu domovinu? Jesu li došli u samo jednom seobenom valu ili više njih? Istraživanja usmjerena prema toj sastavnici hrvatske baštine tek su u začetku. Osnovnu prepreku zaključivanju stvaraju više no oskudni izvori što govore o razdoblju od 6. do 9. st. odnosno o vremenu kad su se zbivali ključni procesi stvaranja hrvatskoga srednjovjekovnog etnosa. Rasprava oko tih pitanja ostaje u hrvatskoj historiografiji trajno otvorena. Stoga se, kako bi se čitatelju ponudio zadovoljavajući odgovor na spomenuta pitanja, iznosi kratka analiza historiografskih teorija i pisanih djela srednjovjekovnih pisaca s najstarijim podacima o doseljenju i ranoj povijesti Hrvata (49.-57.). Također se opisuje stanje koje su doseljeni Hrvati zatekli na istočnojadranskim prostorima, pri čemu je naglasak stavljen na prve dodire Hrvata s kršćanstvom (58.-62.). Organizacija života na hrvatskim prostorima nakon doseljenja, našla se na razmeđu utjecaja dvaju carstava - bizantskog i franačkog. Tijek 9. stoljeća označio je prekrojavanje njihovih granica i sfera utjecaja, te širenje franačke vlasti i organizacije uprave na hrvatskim prostorima (63.-70.). Prve obrise hrvatske "samostalnosti" izvori bilježe u doba kneza Trpimira (prvi spomen hrvatskog imena, prvi hrvatski zapis, prvi kameni zapis, prvi samostan, prvi i do sada jedini trag vladarske rezidencije). Detaljnije se iznose jezične i sadržajne analize Trpimirove darovnice, govori o duhovnom ozračju njegova doba (dolazak Gottschalka i benediktinaca, posjet Čedadu), te njegovu položaju u odnosu prema vanjskim čimbenicima (72.-79.). Peto poglavlje *Susret Hrvata s kršćanstvom u novoj domovini* (80.-83.) analizira prve veze Apostolske stolice s Hrvatima, čime potonji prihvaćaju novi svjetonazor i kulturne stečevine zapadne rimokršćanske civilizacije. Prema djelu Konstantina Porfirogeneta proces pokrštenja raščlanjuje se u tri etape. Razdoblje hrvatske povijesti od kneza Domagoja do kralja Zvonimira dugotrajan je proces postanka i konačnog osamostaljenja Hrvatskog Kraljevstva s obzirom na europske prilike ranoga srednjeg vijeka. Položaj kneževine i kraljevstva, smještenih na ključnom komunikacijskom smjeru istok-zapad, a unutar inetresnih sfera stranih čimbenika (Bizant, Venecija, Normani, Bugari, Ugri), bitno je utjecao na njihov politički razvoj. Tako u poglavlju *Polaganje temelja Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije* (84.-115.) čitatelj detaljno upoznaje vladare narodne dinastije i najvažnije događaje vezane za svakog od njih, kao i problematiku razdoblja nakon Zvonimirove smrti, a prije dolaska dinastije Arpadovića na hrvatsko prijestolje. U poglavlju *Istra od 6. do 10. stoljeća* (115.-134.), na temelju dostupnih vrela prikazuje se njezina politička i društvena povijest. Naglasak je pri tome na tekovinama franačke uprave te njezinim nasljednicima, Italskom Kraljevstvu i Njemačkom Carstvu. Osmo poglavlje *Hrvatski društveni razvoj u ranom srednjem vijeku* (135.-144.), primarno koristeći se sačuvanim srednjovjekovnim kartularima (samostana sv. Petra u Selu, sv. Ivana Biogradskog i dr.) analizira osnovne smjernice društvenog razvoja. Razmatra se odnos serva, slobodnog i ovisnog seljaka, te osnovnih pojmova vezanih za zemlju (alodij, *curtis*, *terra*). Nadalje se govori o procesu feudalizacije u pojedinim hrvatskim krajevima. Deveto poglavlje nosi naslov *Ustroj Crkve u Hrvata* (145.-156.). Tu se oblikovanje hrvatske ranosrednjovjekovne crkvenosti promatra prvenstveno na temelju odnosa između Rima, Carigrada i Akvileje. Analizira se crkveno-politički okvir splitskih sinoda 10. stoljeća. Posljednji dijelovi poglavlja posvećeni su političkom, javnom, kulturnom i prosvjetnom djelovanju redovništva. Također se govori o utjecaju ćirilometodske tradicije na hrvatsko bogoslužje i upotrebi glagoljice. Posljednje poglavlje u drugom dijelu knjige nosi naziv *Kultura, znanost i umjetnost u doba hrvatske narodne dinastije* (157.-180.). U njemu se najprije upoznaje hrvatska dvorska kancelarija, njezin ustroj, isprave, pisari i jezik. Zatim se govori o razvoju i širenju predromaničke i romaničke umjetnosti. Posebno se ističe raznolikost utjecaja, od graditeljstva kasne antike i Bizanta do langobardske, karolinške, otonske i naposljetku lombardske umjetnosti.

Treći dio knjige *Hrvatska u razvijenom srednjem vijeku* (185.-318.) započinje poglavljem *Arpadovići i Anžuvici na hrvatskom prijestolju* (185.-231.). Upoznajemo vladare dinastije Arpadovići (185.-217.), kao i one anžuvinske dinastije (217.-231.), te najvažnije političke događaje vezane za svakoga od njih. Iako je prihvaćanjem dinastije Arpadovića Hrvatska izgubila državnu samostalnost, kakvu je imala u drugoj polovini 11. stoljeća kao *Regnum Croatiae et Dalmatiae*, ona je u novom dinastičkom sklopu sačuvala prostornu, upravnu i društvenu zasebnost (190.). Ni u razvoju hrvatskog društva dolazak nove dinastije nije izazvao jače promjene. Utjecaj Arpadovića bio je primjetan u Slavoniji, no u Hrvatskoj južno od Gvozda i u Dalmaciji, feudalno društvo iskazuje vlastite razvojne smjerove (komunalno društvo u Dalmaciji) (190.-191.). Ipak, Arpadovići u razvojni kontinuitet Hrvatskog Kraljevstva donose promjenu – pomak kraljevskog središta od jadranske obale u zaleđe, u panonsku ravnicu. Karakteristika politike Arpadovića je i povlačenje s Jadrana i prepuštanje dalmatinskih gradova utjecaju Mletačke Republike. Istodobno dolazi i do pojave i jačanja pojedinih rodova hrvatske vlastele. U ovom poglavlju pozornost se poglavito posvećuje Bribircima, Krčkim knezovima i Babonićima. S dolaskom nove dinastije na prijestolje, Anžuvinaca, u temelju se mijenja shvaćanje kraljevske vlasti. Dok su Arpadovići svoju vlast temeljili na kraljevskim zemljišnim posjedima i njihovim prihodima, zapuštajući kraljevska prava, Anžuvinci posve suprotno u središte postavljaju upravo njih. Kako bi to mogli ostvariti, te obnoviti ugled kraljevske vlasti, nastoje ojačati gospodarsku osnovicu Kraljevstva provodeći brojne reforme (reforma novčanog sustava, banderijalni sustav), podupirući razvoj gradskih središta i suzbijajući nadmoć velikaša (218.-220.). Posljednji redci poglavlja posvećeni su Ludoviku I. koji pod svojom vlašću okuplja cjelokupni prostor Hrvatskog Kraljevstva uključujući i Dubrovnik, te pod njegovim okriljem hrvatsko srednjovjekovlje dostiže svoj vrhunac.

Dvanaesto poglavlje *Bosna i Hum* (232.-239.) razmatra prostorni i politički razvoj humskog kneštva i Bosne od prvog spominjanja u izvorima do 14. stoljeća. Pri tome je naglasak na odnosima s vladarima hrvatske narodne dinastije, kasnije s ugarsko-hrvatskim vladarima, te pojedinim hrvatskim velikašima. Posebno se ističe važnost bana Kulina, širenje patarenske hereze, Stjepana II. Kotromanića te Tvrtka Kotromanića.

U trinaestom poglavlju *Crkveni i kulturni prostor Hrvata u srednjem vijeku* (240.-258.) govori se o utemeljenju Zagrebačke biskupije kao važnom događaju “ne samo u religioznom nego i u društvenom, gospodarskom, intelektualnom, kulturnom, i političkom životu hrvatskog naroda” (241.). Zatim se na temelju kronika križarskih ratova i putopisa hodočasnika opisuju susreti križara s hrvatskim krajevima te njihovi dojmovi o ljudima, gradovima, kulturi i prirodi. Posebno se osvrće na križarske redove i na njihovo prvo pojavljivanje u Hrvatskoj. To poglavlje čitatelja detaljnije upoznaje i s crkvenim redovima na hrvatskom tlu (cisterciti, prosjački i pustinjački redovi), najvažnijim samostanima te njihovom bogatom kulturnom i prosvjetnom ulogom. Posljednji dio poglavlja posvećen je Hermanu Dalmatinu i njegovu znanstvenom radu.

Četrnaesto poglavlje *Društvo i gospodarstvo u razvijenom srednjem vijeku* (259.-290.) promišlja temeljna pitanja vezana za društveno sazrijevanje i gospodarski uspon na hrvatskim prostorim u spomenutom razdoblju. Pri tome je naglasak stavljen na raznolike društvene i gospodarske procese u pojedinim hrvatskim krajevima uvjetovane vanjsko-političkim okruženjem, prostorom, nasljeđem, različitim odnosom kraljevske vlasti prema njima. Detaljnije se govori o urbanističkom i demografskom razvoju najprije istočnojadranskih komuna, ratnim i biološkim poremećajima u njihovu razvoju, te konačnom postizanju demografske ravnoteže. Analizira se razvoj staleške raznolikosti te oblici marginalizacije i isključivanja unutar njih (bolesni, stari, siromašni, heretici,

uloga bratovština i dr.). Pažnja je posvećena i društvenom razvoju kvarnerskih općina i gradskog društva u Slavoniji, te procesu razvoja nižeg plemstva Hrvatskog Kraljevstva. Ističe se važnost prožimanja etnosa na hrvatskim prostorima kao i položaj došljaka u novim sredinama, opisuje gospodarski razvoj i uključenost pojedinih hrvatskih krajeva u različite gospodarske sustave. U sklopu tog poglavlja bilježi se i cijeli niz podataka o zemljišnjoj proizvodnji i stočarstvu, obrtima i solanama, trgovini i pomorstvu. *Kultura, znanost i umjetnost* (291.-318.) naslov je poglavlja u kojemu se obrađuju brojne sastavnice iz bogate trojezične i tropismene baštine hrvatskog srednjovjekovlja. Navode se prvi (epigrafski) spomenici latinske pismenosti, kao i najstarije sačuvane knjige liturgijskoga, povijesnog, prirodnoznanstvenog ali i književnog sadržaja. Jednaku važnost imala je i glagoljaška pismenost, a natpisi i djela pisana njome (Bašćanska ploča, Plominski natpis, Hrvojev misal, Misal po zakonu rimskog dvora i dr.) imaju istaknuto mjesto u razvoju hrvatske pisane riječi. Čitatelj se upoznaje i s glazbenom kulturom Hrvata s posebnim osvrtom na glagoljaško i gregorijansko pjevanje. Posljednji redci poglavlja posvećeni su razvoju gotičkoga graditeljstva, njegovim stilskim značajkama, kiparstvu, slikarstvu i sitnoslikarstvu tog razdoblja.

Četvrti i posljednji dio knjige, *Hrvatska u osvjet modrenog vremena* (321.-492.), kako je već uobičajeno, započinje prikazom političke situacije u Hrvatskoj u kasnomu srednjem vijeku (*Hrvatska u kasnom srednjem vijeku*, 321.-370.). Naime tada "Hrvatsko Kraljevstvo ulazi u dugo razdoblje političkih sukoba i društvene uznemirenosti" (321.). Takvo stanje uzrokovali su brojni unutarnji i vanjski činitelji. Unutarnji su uzrokovani dinastičkim prijeporima i čestim smjenama vladarskih dinastija na ugarsko-hrvatskom prijestolju (Anžuvinci, Luksemburgovci, Habsburgovci, Jagelovići). Istodobno feudalna elita stvara nova središta političke moći te jača vlastiti politički utjecaj. Njihov je otpor prema dvorskom centralizmu najbolje prikazan u protudvorskom pokretu koji je ojačao animozitet između kraljevske vlasti i feudalne elite. Temelj takvoga zbivanja bila je nedjelotvornost kraljevske vlasti kao i veća usmjerenost pojedinih vladara na druga područja njihovoga vladanja (Žigmund, Matijaš Korvin). Plod pak kraljeva djelovanja da si osigura uporište među feudalnom elitom, uspinjanje je novih vlasteoskih obitelji (Celjski i Talovci). Suprotnosti unutar Hrvatskoga Kraljevstva u istom se razdoblju dopunjuju djelovanjima vanjskih sila. Ratovi s Mlečanima, gubitak Dalmacije i stvaranje mletačkog dominija na istočnom Jadranu, sukobi s Osmanlijama, njihovi prodori i pustošenja na području Hrvatskog Kraljevstva, glavne su karakteristike vanjske politike spomenutog razdoblja. U poglavlju je pažnja također posvećena političkim prilikama Dubrovačke Republike, nastojanju hrvatske političke i intelektualne elite za dobivanje europske pomoći u obrani protiv Osmanlija. Poglavlje završava prikazom Mohačke bitke i izborom Ferdinanda Habsburškog 1527. u Cetinu za hrvatskoga kralja. Prvi dio sljedećeg poglavlja, *Hrvatski etnički prostor izvan trojednice* (371.-386.), obrađuje najvažnije odrednice vezane za političku povijest Istre od 12. do 15. stoljeća. Tako je za razdoblje 13. stoljeća naglasak stavljen na sukobe interesa akvilejskog patrijarha i Venecije. U 14. se stoljeću ističe različit društveni i politički ustroj na istarskom prostoru, podijeljenom između akvilejskog patrijarha, Venecije i goričke grofovije (Pazinska knežija). Petnaesto stoljeće označile su promjene političkog ustroja, odnosno uspostava dvojne vlasti (Venecija i Kuća Austrije), koja će se na istarskom poluotoku zadržati do 18. stoljeća. Drugi dio poglavlja govori o Bosanskom Kraljevstvu (1377.-1463.). U prvom se planu nalaze kraljevi Tvrtko I., Stjepan Dabiša, Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević, te njihov odnos prema Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. Položaj kralja često je ovisio o trenutačnoj moći i odnosu s istaknutim bosanskim velmožama i obiteljima (Pavlovići, Kosače, Radivojevići i dr.). Među njima je poglavito istaknuta uloga imala i obitelj Hrvatinić, a njezin pripadnik, vojvoda Hrvoje, ubraja se "u najveće ličnosti srednjovjekovne hrvatske i bosanske povijesti" (381.).

U osamnaestom poglavlju, *Hrvatsko društvo i gospodarstvo u kasnom srednjem vijeku* (387.-414.), prati se nastavak tendencije različitoga društvenog i gospodarskog razvoja pojedinih hrvatskih krajeva, započetog u prethodnom razdoblju. Gospodarstvo dalmatinskih komuna izvrgnuto je dvostrukom pritisku, osvajačkom Osmanskog Carstva i strogom fiskalnom nadzoru Mletačke Republike. Usko povezano s pritiskom Osmanlija promatraju se i demografski poremećaji (epidemije, glad), te pojačane migracije i depopulacija šireg prostora zaleđa komuna. Iznose se brojni korisni podaci o proizvodnim djelatnostima (poljodjelstvu, stočarstvu, ribarstvu, obrtima, proizvodnji soli), kao i trgovini i pomorstvu. Spomenuti se podaci kompariraju sa saznanjima o Dubrovačkoj Republici, koja doživljava gospodarski procvat. U strukturi pak komunalnog društva na površini se sve više pojavljuju pukotine i nerazmjer patricijata i pučana. Jačinu društvenih sukoba na razini političke vlasti unutar gradskih društava najbolje ocrta primjer ustanka pučana na Hvaru. S druge strane, niže plemstvo i plemićke općine ugroženi su djelovanjem gradskih društava i velikaških rodova. Krajem 15. stoljeća osmanlijska osvajanja vode k propadanju plemićkih posjeda. Tijekom cijelog tog razdoblja hrvatsko se društvo tako mijenja u svojim bitnim prostornim i političkim temeljima.

Na početku devetnaestog poglavlja, *Crkva u Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* (415.-427.), analizira se uloga Crkve u razvoju hrvatskoga višeg i visokog školstva, s posebnim osvrtom na osnivanje generalnih studija u Zadru. Nadalje se prikazuju zasluge istaknutih Hrvata u pokušajima stvaranja jedinstva kršćanske ekumene. Opsegom najveći dio poglavlja posvećen je ustroju, položaju i doktrini Crkve bosansko-humskih krstjana. U završnom dijelu opisuje se djelovanje inkvizicije na hrvatskim prostorima.

Dvadeseto poglavlje, *Duhovno ozračje hrvatskog srednjovjekovlja* (428.-448.), raščlanjuje temeljene oblike društveno-vjerskih odnosa svakidašnjice. Iscrpno se razmatra razvoj, ustroj i uloga bratovština unutar komunalnih društava jednako kao i izvan domovine, poglavito na Apeninskom poluotoku. Specifičan aspekt ljudske religioznosti činio je i fenomen hodočašćenja. Pri tome se u raspravi proučava poimanje, motivi i oblik hodočašćenja, te način njihovih izvedbi (putovanja, odmorišta i dr.)

Posljednje poglavlje, *Kultura, znanost i umjetnost* (449.-492.), ispituje dostignuća humanizma na hrvatskim prostorima. Početni redci poglavlja posvećeni su istaknutim hrvatskim intelektualcima, znanstvenicima-učenicima toga doba (Petru Pavlu Vergeriju Starijem, Ivanu Stojkoviću, Ivanu Vitezu od Sredne, Ivanu Česmičkom, Nikoli Modruškom i dr.). Zatim se navode najistaknutiji predstavnici hrvatske renesansne književnosti, opisuje pojava i razvoj prvih javnih i privatnih knjižnica, kao i renesansni glazbeni izričaj. Kraj je poglavlja posvećen razvoju renesansne umjetnosti (graditeljstva, kiparstva i slikarstva).

Na kraju knjige nalazi se popis odabranih izvora i literature (493.-496.), te kazalo osoba, toponima i etnonima (497.-526.).

Valja još jednom naglasti da je ta knjiga prva cjelovita sinteza moderne hrvatske historiografije o srednjovjekovnoj povijesti hrvatskih prostora. Upravo je vrijednost te sinteze, osim već spomenutog obogaćivanja školskog programa, mogućnost upoznavanja s temeljnim razvojnim smjernicama obuhvaćenog razdoblja. Pri tome je težnja izdavača i autorskog tima bila prikaz procesa tijekom hrvatskog srednjovjekovlja i okretanje svakidašnjem čovjeku, a ne puko nizanje činjenica, što je bio slučaj u starijim sintezama. Tragom budućih istraživanja, knjiga će postati neizostavna okosnica srednjovjekovne historiografije.

Maja Katušić